

Кіліченко О.І. Формування професійної мобільності майбутніх учителів шляхом розв'язування навчальних ситуацій // Формування професійної мобільності майбутніх учителів шляхом розв'язування навчальних ситуацій // Імідж сучасного педагога, 2017. - № 3. – С.11-15

УДК 378.14

Кіліченко О.І.

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ШЛЯХОМ РОЗВ'ЯЗУВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ

Анотація. У процесі швидких змін у суспільстві та вимог до педагогічного процесу в школах стоїть завдання перед вищими педагогічними закладами сформувати професійно мобільного фахівця.

У статті розглянуто шляхи підготовки майбутніх учителів через процес розв'язування навчально-професійних ситуацій. Визначено, що для розвитку професійної мобільності студентів, навчально-професійні ситуації повинні носити контекстний характер, а організація викладачем процесу їх розв'язання має проходити з врахуванням коучингового підходу.

Ключові слова: професійна мобільність вчителів, навчально-професійні ситуації, напрями підготовки.

Киличенко О.И.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ПУТЕМ РЕШЕНИЯ УЧЕБНЫХ СИТУАЦИЙ

Аннотация. В процессе быстрых изменений в обществе и требований к организации педагогического процесса в школах стоит задача перед высшими педагогическими учреждениями сформировать профессионально мобильного специалиста.

В статье рассмотрены пути подготовки будущих учителей через процесс решения учебно-профессиональных ситуаций. Определено, что для развития профессиональной мобильности студентов, учебно-профессиональные

ситуации должны носить контекстный характер, а организация преподавателем процесса их решение должно проходить с учетом коучингового подхода.

Ключевые слова: профессиональная мобильность учителей, учебно-профессиональные ситуации, направления подготовки.

Kilichenko O.I.

FORMATION OF THE PROFESSIONAL MOBILITY OF THE FUTURE TEACHERS BY SOLVING THE EDUCATIONAL SITUATIONS

Annotation. During the rapid changes in society and the requirements of educational process in schools there is a challenge to higher educational establishments to form a mobile professional.

The article discusses the ways of training the future teachers through the process of solving the educational and professional situations. It was determined that for the development of professional mobility of students teaching and professional situations should wear a contextual nature and organization by teacher the process of their decision should regard the coaching approach.

Keywords: professional mobility of teachers, educational and professional situations, ways of training.

Сучасний вчитель перебуває під впливом чинників, які ставлять нові вимоги до його професійної ролі. Основними серед них є: вимоги суспільства до особистості та майстерності педагога, поява та збільшення кількості моделей підготовки і моделей професійної діяльності. Як зазначено в документі «Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи», «варто говорити про нову роль учителя – не як єдиного наставника та джерело знань, а як коуча, фасилітатора, тьютора, модератора в індивідуальній освітній траєкторії дитини.» [10]

Тому однією з основних характеристик сучасного випускника педагогічного ВНЗ є його професійна мобільність.

З огляду на окреслені вище положення зауважемо про необхідність введення спеціальної підготовки майбутніх фахівців. Одним із шляхів якої є розв'язування навчальних професійних ситуацій у процесі викладання педагого-методичних дисциплін.

Істотні напрацювання щодо розгляду проблеми професійної мобільності є в М. Д'яченко, Ю. Калиновського, Л. Кандибович, Н. Коваліско, А. Кузьмінського, З. Курлянд, С. Крапиневський, Л. Лесохіна, А. Макареня, Р. Пріми, І. Шпекторенко та ін.

Дослідженням професійної підготовки через аналіз педагогічних ситуацій, займалися О. С. Березюк, Е. Бодин, Б. З. Вульф, С. М. Годник, Р. Дорогих, С. Дубяга, Т. Кошманова, Ю. Н. Кулюткин, І. І. Осадченко, Г. Г. Петреченко, М. М. Поташник, С. В. Руденко, Г. А. Сухобск), І. А. Шакіров та ін.

Мета дослідження: визначити напрями підготовки майбутніх вчителів початкової школи шляхом розв'язування навчально-професійних ситуацій для розвитку їх професійної мобільності.

Базовим дослідженням проблеми професійної мобільності вважається фундаментальна праця Пітірима Сорокіна «Соціальна мобільність», яка була опублікована у 1927 році у Нью-Йорку.

Серед сучасних досліджень варто назвати І. Шпекторенко, який розглядає професійну мобільність як: 1) здатність (тобто готовність) особистості досить швидко і успішно оволодівати новою технікою і технологією, набувати знання та уміння, які забезпечують ефективність нової професійно орієнтованої діяльності; 2) рухливість особистості, спроможність її до динамічного нарощування власного ресурсу, до швидкого пересування, змін; 3) ознаку кар'єрного розвитку індивіда; 4) процес переходу індивіда або професійної групи з однієї професійної позиції в іншу [16, с. 469-470].

Л. Горюнова, вважає, що професійну мобільність «варто визначати на рівні особистісних якостей (адаптивність, комунікативність, самостійність, пристосовність, цілеспрямованість, ціннісні орієнтації й установки, соціальна пам'ять, критичне мислення, здатність до самопізнання, саморозвитку,

самоосвіти, соціальна рухливість); на рівні характеристик діяльності (рефлексивність, креативність, проєктивність, прогнозування, цілепокладання, гнучкість, пластичність); на рівні процесів перетворення власної особистості, діяльності, навколишнього середовища» [6, с. 21]

На думку Н. І. Луцан, «Професійна мобільність майбутнього вчителя буде проявлятися в тому випадку, коли студент буде здатний самостійно знаходити шляхи вирішення конкретних дидактичних завдань і виявляти нетрадиційне мислення, вміло знаходити оригінальні рішення» [9, с.88].

Детальний аналіз «професійної мобільності педагогів» і, зокрема, вчителів початкової школи знаходимо у наукових працях Р. Пріми, яка зауважує, що «професійна мобільність – це складне системне утворення, інтегральна якість особистості та діяльності педагога, що формується і виявляється в процесі професійної підготовки, перепідготовки, самовиховання і творчої самореалізації фахівця, тобто розуміється як можлива стратегія професіоналізації педагогічних кадрів» [13]. На думку вченої, «професійну мобільність учителя» варто розглядати у широкому і вузькому значенні.

Вважаємо, що основою для формування професійної мобільності майбутніх учителів початкової школи є процес розв'язування навчально-професійних ситуацій, як спосіб підготовки до практичної діяльності.

Навчальні ситуації розглядаємо у двох ракурсах: навчальні ситуації як складові навчального процесу та як основа для вдосконалення професійної майстерності і формування професійної мобільності.

«Навчально-професійні ситуації – це фрагмент навчального процесу, в якому відображено взаємодію вчителя і учнів з метою освоєння, засвоєння, узагальнення, повторення, закріплення учнями знань та формування у них навчальних навичок та умінь, здійснення контролю та самоконтролю і який є основою для дослідження, аналізу, розв'язання, проєктування з метою професійного зростання вчителів» [7, с. 50].

З метою розвитку професійної мобільності у майбутніх учителів початкової школи доцільно визначитися у системі навчально-професійних

ситуацій, які є відображенням навчального (етапи уроку, методи, прийоми), виховного (етапи виховних заходів, впливів, методи, прийоми), управлінського, методичного та інших процесів, та є варіативними у межах певного кластеру.

Зазначимо, що кластер – це система, яка включає у себе основу (сукупність навчальних ситуацій), шляхи та способи її розв'язання. Характерними його ознаками є: навчальне середовище (клас, регіон), матеріальні ресурси (засоби навчання, оформлення навчально-виховного приміщення і т.п.); спільна діяльність (письмо, читання, розв'язування прикладів, опитування знань дітей, пояснення нового матеріалу, організація ігор, виховних заходів і т.п.).

Кластер оформляється у формі грон. У центрі знаходиться навчальна ситуація, від якої в різні сторони відходять лінії, що відображають задачі та шляхи розв'язання. Важливо не тільки дати аналіз розв'язку, але й аргументувати, конкретизувати його.

При підборі навчальних ситуацій для кластеру звертаємо увагу на їх роль у розвитку професійної мобільності майбутніх педагогів.

Вважаємо, що навчально-професійна ситуація – кластер, який «складається із системи навчальних задач – прийомів, які необхідно розв'язати. Вибір прийомів, а отже і розв'язків залежить від багатьох чинників: навчального середовища, освіченості, вихованості учнів, матеріального забезпечення, майстерності вчителя» [7, с. 50].

З метою досягнення результативності при розв'язуванні навчально-професійних ситуацій варто дотримуватися контекстного та коучингового підходів. Вважаємо, що для розвитку професійної мобільності студентів, навчально-професійні ситуації повинні носити контекстний характер, а організація викладачем процесу їх розв'язання з врахуванням коучингового підходу.

На думку А.О. Вербицького, навчальний процес доцільно організовувати із студентами таким чином, щоб створювалися такі психолого-дидактичні умови, які накладали «засвоєнні студентом теоретичні знання на «канву»

освоюваної ними професійної діяльності» [4, 129]. Для цього необхідно вводити навчально-професійні ситуації, у яких на «мові науки і за допомогою всієї системи форм, методів і засобів навчання, традиційних і нових, у навчальній діяльності студентів послідовно моделюється предметний і соціальний зміст їх майбутньої професійної діяльності» [4, 129], тобто, як зазначає А. О. Вербицький здійснюється контекстне навчання. Таким чином, одиницею діяльності викладача і студента стає, не навчальна інформація, а конкретна навчальна ситуація.

В основі коучингового підходу «лежить метод, коли коуч допомагає особі самій знайти відповіді на запитання, збагнути чого вона хоче. Коуч задає правильно поставлені конкретні питання, на які людина повинна сама дати відповідь. Таким чином коуч лише підштовхує до правильного рішення, він допомагає усвідомити цілі організації, вникнути в суть завдань, які працівник повинен виконати. Коуч не є керівником над підопічним і не являється радником» відзначає А. Кір'якова [8]

На нашу думку, варто визначити такі основні підходи до класифікацій напрямів підготовки майбутніх учителів початкової школи до розв'язання педагогічних ситуацій із метою розвитку професійної мобільності:

1. Дослідження напрямів підготовки майбутніх учителів початкової школи до розв'язування навчальних ситуацій, які ґрунтуються на етапах підготовки і спрямовані на засвоєння професійних знань, умінь та навичок: осмислення, розуміння значення використання педагогічних ситуацій як навчального матеріалу у професійній підготовці майбутніх учителів; аналіз педагогічних ситуацій і результатів рішень; проектування (моделювання, конструювання) самої ситуації, способів її розв'язання; програвання.

2. Розв'язування педагогічних ситуацій за допомогою альтернативних методів підготовки: ситуативного моделювання; кейс-методу; методу конкретних ситуацій та ін.

3. Самопідготовка

Розглянемо їх.

Аналіз науково-педагогічної літератури з проблем підготовки майбутніх освітянських фахівців засвідчує, що важливою умовою результативної підготовки учителів до професійної діяльності, є формування та розвиток у них уміння виокремлювати та осмислювати педагогічні ситуації.

«Педагогічна діяльність вимагає від компетентного педагога не тільки наявності конкретних педагогічних знань і вмінь, але й здатності цілісного бачення педагогічної ситуації, позицій її учасників, їх проблем, усвідомлення себе як частини змісту життя іншої людини, прояви суб'єктної активності на всіх етапах вирішення колізії» зазначає М. Є. Акмамбетова [1].

Вчитель в процесі педагогічної діяльності повинен вчитися осмислювати, розуміти значення педагогічних ситуацій, як основних клітинок педагогічного процесу.

У результаті проведеного аналізу наукової літератури і пошукової діяльності, нами встановлено, що розуміння педагогічних ситуацій, як напряму підготовки майбутніх учителів включає такі складові: визначення місця даної ситуації у педагогічному процесі (навчальному, виховному, управлінському); конкретизація спрямованості ситуації (стихійна, цілеспрямована), місця та умов проведення; бачення, характеристика учасників ситуації, чинників, що впливають на протікання педагогічної ситуації, виокремлення задач, що впливають з даної ситуації.

Розуміння педагогічних ситуацій неможливе без їх аналізу.

Підготовка майбутніх учителів через аналіз педагогічних ситуацій з метою розвитку в них професійної мобільності здійснюється у таких напрямках: аналіз змісту, аналіз процесу розв'язання педагогічної ситуації і рішення (розв'язку).

У сучасних дослідженнях зустрічаємо й інші трактування: поняття аналіз педагогічних ситуацій розглядають як їх дослідження (І. А. Шакиров) або діагностика. Це пов'язано із значенням поняття «аналіз», який зазвичай розглядають «у двох контекстах: 1) як уявне розчленування об'єкта на елементи - на противагу синтезу; 2) як наукове дослідження». (15, с. 30)

На думку, І. І. Осадченко у професійній підготовці майбутніх учителів варто використовувати технологію ситуаційного навчання. Сутність якої полягає в тому, «що викладачем у навчальному процесі штучно створюються проблемні ситуації, запозичені із професійної практики або студентам дається опис таких ситуацій. Майбутні учителі початкової школи повинні глибоко проаналізувати ситуацію (індивідуально, у парах, у групах) та прийняти оптимальне рішення відповідно до конкретних умов» (11, с.37-38)

Ряд авторів під поняттям «аналіз педагогічних ситуацій» розуміють поняття «розв'язок, вирішення». Так, А. Панфілова відзначає, що «До технологій, що активізують навчальний процес, побудований на аналізі ситуацій, відносяться: метод ситуаційного аналізу, що включає аналіз конкретних ситуацій - АКС (ситуаційні задачі - СЗ, ситуаційні вправи - СУ); метод ситуаційного навчання - кейс-стаді, метод кейсів, метод «інциденту»; метод аналізу критичних прецедентів, метод програвання ролей, ігрове проектування» [12].

Можна погодитися із думкою із І. І. Осадченко, яка зауважує, що існують два паралельні терміни «метод аналізу конкретної ситуації», як «сукупність різноманітних прийомів (способів) розв'язання нескладної (одно-, двохкомпонентної) педагогічної ситуації» і метод кейс-стаді, як «спосіб розв'язання багатокомпонентної педагогічної ситуації з опорою на кейс...» [11, с.63]

Для інтерпретації педагогічних ситуацій необхідний алгоритм аналізу ситуацій.

Наступною складовою є проектування (моделювання, конструювання) самої ситуації, способів її розв'язання.

Розробка проблеми педагогічного проектування у теорії і практиці педагогіки вищої школи бере свій початок з появою досліджень В. Безпалька.

Досліджували дану проблему П. Бондарєв, О.Коберник, В.Курочкіна, А. Овчинников, Н. Остапенко, А. Соломатин, Л. Столяренко та ін..

Педагогічне проектування навчально-професійних ситуацій у професійній підготовці вчителів здійснюється в три етапи: моделювання, власне проектування і конструювання.

Моделювання педагогічних ситуацій – це визначення мети, ідеї, створення «актуальної», на думку студентів, моделі, акту педагогічної діяльності та шляхів досягнення.

Ми погоджуємося з думкою Ю. Березюка, що використання моделювання педагогічних ситуацій у процесі навчання студентів до майбутньої педагогічної діяльності сприятиме зменшенню терміну їх адаптації до професійної діяльності [3].

Проектування педагогічних ситуацій – це подальше опрацювання моделей.

«При проектуванні педситуації слід пам'ятати, що потрібен систематичний підхід. Створювати слід не окремі ситуації, а комплекси ситуацій. Тільки використання системи ситуацій здатне поліпшити і збагатити педагогічний процес. При подані системи можна досягти самостворення ситуацій, їх взаємопереходу та розвитку. Це сприяє безперервному діалектичному руху знань і умінь, їх зростанню.» [2, с. 79].

Найчастіше проектування педагогічних ситуацій здійснюється способом планування використання певних форм, методів, прийомів педагогічного процесу: спроектувати етап уроку - пояснення нового матеріалу, спроектувати метод бесіди і т.п. – в процесі якого відбуваються зовнішні впливи, які сприяють зміні процесу розв'язку педагогічної ситуації, а отже сприяють розвитку мобільності майбутніх учителів.

Конструювання педагогічних ситуацій, це є використання студентами спроектованих моделей в практичних умовах під час педагогічної (виробничої) практики.

Програвання педагогічних ситуацій у навчальному процесі вищого навчального педагогічного закладу, як показує аналіз дослідження теорії та практики реалізації даної проблеми, відбувається в напрямках, що відповідають

самостійній підготовці фахівців і буває репродуктивним, частково-пошуковим і творчим.

Репродуктивне програвання використовується на початкових етапах підготовки майбутніх учителів до професійної діяльності. Студентам пропонуються педагогічні ситуації подані у педагогічних джерелах. Вони досліджують різні варіанти протікання і рішення за допомогою визначеного алгоритму і програють. У таких випадках найчастіше використовують імітаційне моделювання. О. С. Березюк, В. А. Копетчук зауважують, що учитель повинен оволодіти навичками імітаційного моделювання занять, розв'язування проблемних і психолого-педагогічних ситуацій, що досягається в процесі спеціально організованого навчання.

Таке навчання ставить за мету зробити кожного студента безпосереднім учасником навчально-виховного процесу, який спрямований на пошук шляхів і способів розв'язання конкретних педагогічних проблем в умовах імітації того середовища, в якому йому доводиться працювати як майбутньому вчителю.

Частково-пошукове програвання педагогічних ситуацій використовується у процесі підготовки майбутніх вчителів з метою формування в студентів навичок аналізу педагогічних ситуацій і постановки завдань (задач). У цьому випадку «використовуються ситуації, зафіксовані на папері» (І. Шакиров) [15, с. 65] або у відеоформаті.

Творче програвання педагогічних ситуацій включає в себе завдання із створення і програвання студентами ситуацій.

Дослідження способів підготовки майбутніх учителів через розв'язування педагогічних ситуацій за допомогою альтернативних методів підготовки: включає в себе ситуативне моделювання, case-study, кейс-метод та ін.

Ситуативного моделювання педагогічного процесу створює ніби квазіпрактику. Адже навчально-виховний процес настільки багатосторонній і складний, що для того аби в ньому розібратися, варто змоделювати, тобто зобразити у спрощеному вигляді. Іншими словами, в процесі ситуативного моделювання відбираються і наочно подаються найбільш істотні ознаки і

властивості змодельованих явищ, ніби відкидаються їх другорядні і менш суттєві ознаки. Завданням ситуативного моделювання є поетапна побудова моделі взаємодії. Особливістю даної форми є те, що, по-перше, студенти отримують основу, тобто певну педагогічну ситуацію, на якій вони «будують» (прогнозують) модель педагогічної взаємодії; по-друге, основа (ситуація) може бути одна і та ж, а рішення, тобто моделей процесу декілька.

Останнім часом у практиці підготовки майбутніх фахівців використовують метод case-study або метод конкретних ситуацій (від англійського case – випадок, ситуація). Вперше він був використаний у навчальному процесі в школі права Гарвардського університету у 1870 році. Застосування цього методу в Гарвардській школі бізнесу почалось у 1920 році. Перші збірники кейсів були опубліковані у 1925 році у Звітах Гарвардського університету. На сьогоднішній день співіснують дві класичні школи case-study – Гарвардська (американська) і Манчестерська (європейська).

Серед сучасних дослідників проблеми варто назвати: В. Лободу, Е. Михайлова, Ю. Сурміна, А. Сидоренко, А. Фурда, В. Ягоднікову.

Це метод активного проблемно-ситуаційного аналізу, заснований на навчанні шляхом вирішення конкретних завдань – ситуацій (вирішення кейсів). В. Вихрущ зазначає, що case-study можна розглядати як «синергетичну технологію, суть якої полягає у підготовці процедур занурення групи в ситуацію, у формуванні ефектів множинного знання» [5, с. 102]

Важливою умовою використання даного методу є раніше підготовлені кейси, які роздаються студентам не пізніше за день до заняття. Студенти самостійно їх досліджують, підбирають додаткову інформацію і літературу для його вирішення. Обговорення ситуації може проходити як з поділом учасників на малі групи, так і з цілою групою. Характерною ознакою case-study є те, що обговорення ситуації здійснюється в таких напрямках: попереднє обговорення ситуації і міжгрупова дискусія. Обов'язково здійснюється підсумок, як студентами, так і викладачем.

Кейс-метод є різновидом методу case-study. Як відзначає В.Вихрущ «У більшості випадків при використанні методу кейсів учасникам навчання надають короткий запис набору обставин, які можуть ґрунтуватися на реальній або уявній ситуації у вигляді мікропроблеми (мікроситуації) і необхідності діяти за обставин» [5, с. 108]. Дослідження підготовки майбутніх фахівців через використання кейс-методу здійснювали О. Матвієнко, Т. Панина, А. Панфилова, О. Сидоренко, Ю. Сурмин.

3) Самопідготовка майбутніх учителів через опрацювання навчальних ситуацій відіграє особливу роль у розвитку їх професійної мобільності. Нами розроблено систему навчально-професійних ситуацій, алгоритми їх розв'язання для самостійної роботи студентів. Окрім того пропонуємо студентам брати участь в складанні кейсів, у підборі педагогічних ситуацій.

Таким чином, у процесі швидких змін у суспільстві та визначенню нових вимог до організації педагогічного процесу в школах стоїть завдання перед вищими педагогічними закладами сформулювати професійно мобільного вчителя. Використання у підготовці фахівця розв'язування навчально-професійних ситуацій сприятиме розвитку їх мобільності.

У подальшому необхідно дослідити роль інтерактивних та ігрових методів підготовки у процесі розв'язування та проґрамування навчально-професійних ситуацій.

Список використаних джерел

1. Акмамбетова М. Е. Формирование компетентности будущего учителя в разрешении коллизийных педагогических ситуаций / Марияш Елемесовна Акмамбетова. - кандидат педагогических наук. – Астрахань, 2006. – 201 с.
2. Безрукова В. С. Педагогика. Проективная педагогика [Учебное пособие для инженерно-педагогических институтов и индустриально-педагогических техникумов] / В. С. Безрукова. — Екатеринбург : Издательство "Деловая книга", 1996. — 344 с.

3. Березюк О. С. Моделювання педагогічних ситуацій як засіб підготовки вчителя до спілкування з учнями : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13. 00. 01 / О. С. Березюк– К., 1995. – 24 с.
4. Вербицкий А. А. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции / А. А. Вербицкий, О. Г. Ларионов. – М. : Логос, 2009. – 336 с.
5. Вихрущ В.О. Психодидактика вищої школи: інноваційні методи навчання: [навчальний посібник] / автори-упорядники В. О. Вихрущ, С. В. Гуменюк, О. А. Вихрущ-Олексюк. – Тернопіль : Крок, 2017. – 280 с.
6. Горюнова Л. В. Профессиональная мобильность специалиста как проблема развивающегося образования в России: дис ... доктора пед. наук: 13.00.08 / Горюнова Лилия Васильевна. – Ростов-на-Дону. – 2006. – 337 с.
7. Кіліченко О. І. Розвиток діагностичних умінь учителів початкової школи у процесі розв'язування навчально-професійних ситуацій / О. І. Кіліченко // Обрії : наук.-пед.журн. – Івано-Франківськ, 2016. - № 1(42). – С. 48-51.
8. Кір'якова А. Коучинг та наставництво в управлінні персоналом підприємства [Електронний ресурс] / А. Кір'якова. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/2_KAND_2013/Economics/5_125411.doc.htm
9. Луцан Н. І. Педагогічні умови формування професійної мобільності вихователя дошкільного закладу / Н. І. Луцан // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. : Педагогічні науки. - 2014. - Вип. 1.45. - С. 87-89.
10. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/>
11. Осадченко І. І. Теорія і практика ситуаційного навчання у підготовці майбутніх учителів початкової школи : монографія / І. І. Осадченко. – Умань : ПП Жовтий, 2011. – 414 с.

12. Панфилова А.П. Инновационные педагогические технологии : Активное обучение : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / А.П.Панфилова. — М. : Издательский центр «Академия», 2009. - 192 с.
13. Пріма Р. М. Компонентно-структурний аналіз сутнісної характеристики феномена «професійна мобільність учителя» / Р. М. Пріма // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія №11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління: зб. наук. праць. – Випуск 8. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – С.146 – 151.
14. Ситуаційна методика навчання: теорія і практика / Упор. О. Сидоренко, В. Чуба. – К. : Центр інновацій та розвитку, 2001. – 256 с.
15. Шакиров И. А. Антропология педагогических ситуаций : монография / Игорь Анварович Шакиров ; под ред. В. А. Пятина. – Астрахань : Издательский дом «Астраханский университет», 2009. – 104 с.
16. Шпекторенко І. Поняття та структура феномену професійної мобільності державного службовця / І. Шпекторенко // Університетські наукові записки. - 2007. - № 4 (24). - С. 467 - 472.